

engel olmak için kendileriyle birlikte savaş kabiliyeti olan adamları da maaşa bağlandılar. Bazı kaynaklarda I. Hişâm'ın (788-796), savaş sırasında ölen askerlerin geride kalan erkek çocuklarını da divana yazdırdığı ifade edilmektedir. Ancak bu uygulamanın sırf divana kayıtlı askerlerin çocukları için mi, yoksa savaşta iştirak eden bütün askerlerin çocukları için mi geçerli olduğu tesbit edilememiştir. İlk defa Hişâm tarafından başlatıldığı anlaşılan söz konusu uygulamanın daha sonra gelen emirler döneminde devam ettirilip ettirilmediği de kesin olarak bilinmemektedir. Özellikle III. Abdurrahman döneminde (912-961) bir taraftan sakâlibenin, diğer taraftan itaat altına alınan âsi liderlerin ve adamlarının sayılarında görülen artışa paralel olarak Dîvânü'l-ceyş'e kayıtlı olanların sayısında da büyük bir artış görüldü. Ancak bu halife döneminde beytûlmâlin gelirleri çok yükselmişti; dolayısıyla divana kayıtlı askerlerin maaşlarının ödenmesinde herhangi bir problemle karşılaşmadı. Âmirîler'in idareyi ellerinde bulundurdıkları dönemde Arap askerlerinin ve sakâlibenin ihmal edilmesine bağlı olarak divana kayıtlı askerlerin çoğunluğunu bu sırada Kuzey Afrika'dan getirilen Berberî askerler teşkil ettiler. Dîvânü'l-ceyş'in Mülûkût-tavâif ve Nasrîler (1232-1492) dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir. Yalnız bu divan, özellikle Nasrîler devrinde maaşlı askerlerin kayıtlı olduğu bir yer olmasının yanı sıra askerî meselelerin görüşülüp karara bağlandığı bir müesseseye olma özelliğini de kazanmıştır.

Endülüs Emevî Devleti'nde Dîvânü'l-ceyş'ten başka resmî yazışmaları yürüten Dîvânü'r-resâil ve'l-kitâbe ile malî işlerle ilgilenen ve gelir giderleri kontrol eden Dîvânü'l-harâc ve'l-cibâyât adlı iki divan daha mevcuttu. Dîvânü'l-harâc'a Dîvânü'l-eşgâl, Dîvânü'l-a'mâl, Dîvânü'l-hisbân, Dîvânü'z-zimâm da denilirdi. Divandan sorumlu olan görevliye kâtib veya sâhib adı verildi. Divan teşkilâtı vezirlik gibi önemli bir daireydi ve başkâtip vezir rütbesinde olup aynı maaşı alırdı. Dîvânü'l-harâc'ın reisi olan sâhibü'l-eşgâl vezirden daha nüfuzlu idi. Bu divanla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan Dîvânü'l-hizâne ise özellikle devlet hazinesinden sorumluydu. Dîvânü'r-resâil IV. (X.) yüzyıldan itibaren giderek daha fazla önem kazanmış ve alt şubelere ayrılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kütîyye, *Târîhu iftîhâ'i'l-Endelûs* (nşr. İb-râhim el-Ebyârî), Kahire 1982, s. 44, 124; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, II, 180; a.e. (nşr. P. Chalmers v.dğr.), Madrid 1979, V, 164, 173, 239, 248-249; *Ahâbâr mecmû'a*, s. 42-49, 57, 68-69, 109; Himyerî, *Şıfatü ceztretî'l-Endelûs* (nşr. E. Lévi-Provençal) [basım yeri ve tarihi yok], s. 21, 36, 100; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib* (nşr. E. et-Tabbâ), Beyrut 1950, II, 48; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ* (nşr. Hüseyin Mu'nis), Kahire 1963, I, 61; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, I, 102-104; *Zikru Bilâdi'l-Endelûs* (nşr. L. Molina), Madrid 1983, s. 114, 125, 164, 166, 176, 178-179; S. M. Imamuddin, *Muslim Spain*, Leiden 1981, s. 49-50; R. Arieé, *Historia de España-España Musulmana*, Barcelona 1984, III, 123-127; E. Lévi-Provençal, *Historia de España-España Musulmana*, Madrid 1987, IV, 165; V, 39-40; G. S. Colin, "Dîwân", *El*² (İng.), II, 331.

MEHMET ÖZDEMİR

DİVÂN-ı AHKÂM-ı ADLİYYE

(ديوان احكام ادليه)

Tanzimat döneminde kurulan
ilk Osmanlı temyiz mahkemesi.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılmasıyla 11 Zilkade 1284 (5 Mart 1868) tarihinde kuruldu. Meclis-i Vâlâ'nın diğer kolu ise yine aynı tarihte Şûrâ-yı Devlet olarak düzenlendi. Bazı kaynaklarda divanın kuruluş tarihi 8 Zilhicce 1284 (1 Nisan 1868) şeklinde verilmekteyse de (Özoğuz, s. 21-22) bu tarih Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Esâsî'sinin kabul tarihidir (*Düstur*, Birinci ter-tip, I, 327). Meclis-i Vâlâ'nın ikiye ayrıl-rak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ile Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasını sağlayan irade ise 11 Zilkade 1284 tarihini taşımaktadır (İbnülemin, II, 320/6; Seçkin, s. 215; Shaw divanın kuruluş yılını 1867 olarak vermektedir, bk. *History of the Ottoman Empire*, II, 80; fakat bu doğru değildir).

II. Mahmud döneminin son yıllarında (1838), ihtiyaç duyulan yeni kanunî düzenlemeleri hazırlamak ve belirli davalar için bir üst mahkeme olmak üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye kurulmuştu. Bu meclisin üç daireye ayrılıp birinin "muhâkemat" olarak adlandırılmasından meclisin böyle bir üst yargı görevinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Başbakanlık Arşivi'nde bulunan kısas ve nefiy defterlerinde belirli türde ceza davaları için bu meclisin temyiz mahkemesine benzer bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Meclis-i Vâlâ, üst kademedeki bazı kamu görevlilerinin belirli davalardaki yargılamalarını da bizzat yapmıştır. Ancak Meclis-i Vâ-

lâ'nın her türdeki hukuk ve ceza davaları için bir temyiz mahkemesi olarak çalışması söz konusu olmamıştır.

İslâm hukuk tarihinde sadece temyiz işlerine bakan bir kurum bulunmamakla birlikte temyiz kavram ve usulü bu hukuka yabancı değildir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren mahallî kadılar tarafından görülen davalarda ilgili hukuk normunun uygulanışının halifeler tarafından temyizen kontrol edildiği bilinmektedir. Daha sonra özellikle Abbâsîler'de mezâlim* divanları diğer görevleri yanında zaman zaman temyiz görevi de yapmışlardır. Osmanlılar'da ise Dîvân-ı Hümâyûn, yürüttüğü siyasî ve idarî görevlerin yanı sıra kadılar tarafından görülen davaları davacı veya davalının isteği üzerine tekrar gözden geçirmek-teydi. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn böyle bir kazâî görev yaparken sistematik bir temyiz mahkemesi olmaktan çok zaman zaman temyiz görevleri de olan bir yüksek mahkeme görünümündedir. Vezîri-âzâmın başkanlığında toplanan çarşamba ve cuma divanlarının da böyle bir fonksiyonu olduğu söylenebilir. Fakat yukarıda belirtildiği üzere ne Meclis-i Vâlâ ne de bu divanlar, hiçbir zaman yalnızca temyiz mahkemesi olarak çalışan birer kurum olmamışlardır. Bu sebeple Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, görev alanına giren hukuk ve ceza davalarını temyizen inceleyen ilk mahkeme kabul edilmektedir.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşuna başlıca iki faktörün tesir ettiğini söylemek mümkündür. Birincisi, böyle bir mahkemenin kuruluşuna duyulan hukukî ihtiyaçtır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde içtimâî, iktisadî ve ticarî faaliyetlerin büyük bir canlılık kazanması, mahkemelerin intikal eden hukukî problemlerin sayı ve tür olarak artmasına yol açmıştır. Devletin kuruluşundan itibaren yargı görevi ifa eden tek hâkimli ve tek dereceli mahkemeler bütün bu davalara yetismekte zorlanmaya başlamıştı. Bunun neticesinde 1860 yılında karma ticaret mahkemeleri, 1864'te de Vilâyet Nizamnâmesi ile nizâmiye mahkemeleri kurulmuştur. Nizâmiye mahkemelerinin vermiş olduğu kararları temyizen denetleyecek bir mahkemeye gittikçe ihtiyaç duyulması, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulmasının başlıca âmilini oluşturmıştır. İkinci faktör, nizâmiye mahkemelerinin kuruluşunda rolü olan Batılı devletlerin tesir

ve baskısıdır. Paris Konferansı'nda mahkemelerin -kendi istekleri doğrultusunda- yeniden düzenlenmesi için baskı yapan Batılı devletler, 1867 yılında Osmanlı Devleti'nin çeşitli tarihlerde yapmayı vaad ettiği hukukî ve adlî ıslahatı ne ölçüde gerçekleştirdiğini belirlemek için bir tahkikat yaptılar. Ancak ticaret mahkemeleriyle nizâmiye mahkemelerinin kuruluşunu ve işleyiş esaslarını yetersiz bularak daha köklü değişikliklerin gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladılar. Bunun üzerine idarî ve adlî yapıda yeni düzenlemelere gidildi. Sonuçta Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ile Şûrâ-yı Devlet tesis edildi. Birincisinin başına Ahmed Cevdet Paşa, ikincisinin başına Midhat Paşa getirildi. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reisliği 13 Zilkade 1286 (14 Şubat 1870) tarihinde nezârete çevrildi ve Cevdet Paşa bu tarihten itibaren nâzır olarak görevine devam etti.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşu sırasında bu mahkemeye ve genel olarak nizâmiye mahkemelerine karşı, şer'iyye mahkemelerinin mevcudiyetine rağmen kurulmuş olmalarından dolayı halkta ve bilhassa ulemâ kesiminde bazı tepkilerin meydana geldiği görülmektedir. Cevdet Paşa bu tepkileri hafifletmek amacıyla, Osmanlı ulemâsınca yakından tanınan Celâleddin ed-Devvânî'nin *Risâle der Dîvân-ı Mezâlim* adlı kitabını özetleyerek tercüme etmiş ve geniş bir ulemâ kitlesinin bulunduğu bir mecliste okumuştur. Devvânî bu risâlede, normal mahkemelerin yanı sıra mezâlim mahkemelerinin kuruluşunun İslâm hukukuna aykırı olmadığını çeşitli delillerle savunmaktadır.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin görev alanı şer'iyye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve ticaret mahkemelerinin görev alanları dışında kalan hukuk ve ceza davalarına münhasırdı; yani bu divan genel olarak nizâmiye mahkemeleri diye adlandırılan meclis-i deâvî ve meclis-i temyizlerce kesin hükme (kaziyye-i muhkeme) bağlanmış, yine meclis-i temyiz ve dîvân-ı temyizlerde istinâfen görülmüş davaların temyiz mercii olarak görev yapıyordu (bu meclisler için bk. NİZÂMİYE MAHKEMELERİ). 11 Zilkade 1284 (5 Mart 1868) tarihli Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi, ceza ve hukuk dairelerine ayrılmış bulunan tek bir mahkemeden bahsederken (md. 4) 8 Zilhicce 1286 (11 Mart 1870) tarihli Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Dâhilî Nizamnâmesi divana bir de istinâf mahkemesi eklemiştir. Buna göre

divanın kuruluşu şu şekilde olmaktadır: 1. Mahkeme-i Temyiz. Bu mahkeme hukuk ve ceza dairesi olmak üzere iki daireden oluşmaktadır. 2. Dersaadet'teki en büyük mahkeme-i nizâmiyye (istinâf mahkemesi). Bu mahkeme Mahkeme-i Temyiz'ce bozulup kendisine gönderilen, istinâfı olmayan mahkemelerce görülüp doğrudan doğruya istinâf edilen ve önemli dolayısıyla doğrudan kendisine havale edilen davalara bakmakla görevlidir. Her mahkeme beş ile on üyeden oluşur ve bir Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reis (nâzır) vekilinin başkanlığında çalışır. Üyelerin üçte ikisi müslümanlardan, üçte biri gayri müslimlerden oluşmaktadır. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nâzırı Mahkeme-i Temyiz'in bütününe başkanlık eder. Divan üyeleri istifa etmedikçe, daha yüksek bir memuriyete tayin edilmedikçe veya aleyhlerine bir mahkeme kararı bulunmadıkça azledilemezler.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye kuruluşundan sonra birtakım değişikliklere uğramıştır. Bunların en önemlisi, bir temyiz mahkemesi olarak çalışmaya başlayan bu divanın giderek Adliye Nezâreti'ne dönüşmesi ve gerek temyiz gereksé istinâf mahkemelerinin bu nezâret bünyesinde birer ayrı kuruluş haline gelmesidir. 22 Ramazan 1288 (5 Aralık 1871) tarihli Dersaadet'te Hukûk-ı Âdiye ve Cezâiyye Mehâkim-i Nizâmiyyesi'nin Teşkilât ve Vezâifine Dair Nizamnâme, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti bünyesinde kurulmuş bulunan istinâf ve temyiz mahkemelerinin varlığından bahsetmektedir (*Düstur*, Birinci tertip, I, 359-360, md. 14-16, 23). 1875'te temyiz mahkemesine ayrı bir başkan tayin edilerek Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nâzırının aynı zamanda temyiz mahkemesi başkanı olması usulüne son verildi. 1293 (1876) yılından itibaren de resmî belgelerde artık Adliye Nezâreti'nden bahsedilmektedir. 27 Cemâziyelâhir 1296 (18 Haziran 1879) tarihli Mehâkim-i Nizâmiyye'nin Teşkilâtı Kanunu'nda sadece temyiz mahkemesi ifadesi geçmektedir (*Düstur*, Birinci tertip, IV, 240).

Temyiz mahkemesi bünyesinde de zaman içinde bazı değişiklikler olmuştur. 23 Şevval 1304'te (15 Temmuz 1887) Nizâmiye Mahkemeleri Kanunu'nda yapılan değişiklikle temyiz mahkemesine bir de istida dairesi eklenerek daire sayısı üçe çıkarılmıştır (*Düstur*, Birinci tertip, V, 853-854). 18 Cemâziyelevvel 1335 (12 Mart 1917) tarihli bir kanunla şer'iyye mahkemeleri tarafından verilen hükümlerin temyiz mercii olmak üzere temyiz

mahkemesine bir şer'iyye dairesi ilâve edilmiştir (*Düstur*, İkinci tertip, IX, 270-271). O zamana kadar şer'iyye mahkemesince verilen kararların temyizi, şeyhülislâmlık bünyesindeki Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye tarafından yapılmaktaydı. Şer'iyye mahkemelerinin şeyhülislâmlıktan alınıp Adliye Nezâreti'ne bağlanmasının tabii sonucu olarak bu mahkemelerin temyiz mercii de bu nezâret bünyesine nakledilmiştir. Ancak bu uygulama fazla sürmemiş, 14 Şâban 1338 (3 Mayıs 1920) tarihli bir kararnâme ile şer'iyye mahkemeleri tekrar şeyhülislâmlığa bağlanmış, temyiz mahkemesindeki şer'iyye dairesi de kaldırılmıştır (temyiz mahkemesinde yapılan değişiklikler hakkında geniş bilgi için bk. Seçkin, s. 26 vd.). Bu tarihten kısa bir süre sonra, Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle birlikte temyiz mahkemesi elindeki dosyaları, 7 Haziran 1920 tarihinde yeni Türk devletinin temyiz mahkemesi olarak kurulan Sivas Temyiz Heyeti'ne devretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, I, 325-343, 352, 359-360; (1296), IV, 240; Ankara 1937, V, 853-854; İkinci tertip, İstanbul 1928, IX, 270-271; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 84-91; a.mlf., *Ma'rûzât*, s. 198-199; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, II, 320/6; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 120; VII, 163-169; Nejat Özoğuz, *Temyiz Mahkemesi*, Ankara 1944, s. 21-22; Ebûlulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 58-61, 229-237, 315-321; R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton 1963, s. 239-241; A. Recai Seçkin, *Yargıtay, Tarihçesi Kuruluş ve İşleyişi*, Ankara 1967, s. 1-57, 215-228; Necip Bilge, *Medenî Yargılama Hukukunda Karardüzeltme*, Ankara 1973, s. 53-83; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton 1980, s. 177-179; Ahmet Mumcu, *Dîvân-ı Hümayun*, Ankara 1986, s. 91-96; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara, ts. (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), s. 150-152; M. Âkif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 21-40; a.mlf., "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osm.Ar.*, IX (1989), s. 31-50; a.mlf., "Batılılaşma", *DİA*, V, 162-164; a.mlf. — Yusuf Halaçoğlu, "Cevdet Paşa", a.e., VII, 447; S. J. Shaw — Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1988, II, 79-81; a.mlf., "Medjlis-i Vâlâ", *El'2* (İng.), VI, 972-973; Mehmet Seyitdanioğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 127-145; a.mlf., "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)", *TKA*, XXVII/1-2 (1989), s. 265-276; Martin Shapiro, "Islam and Appeal", *California Law Review*, LXVIII (1980), s. 350-381; Hülûsi Yavuz, "Adliye Nezâreti", *DİA*, I, 389-390.

M. ÂKİF AYDIN